

Gorm Harste

Fra statsræson til magtdelt retsstat – læreprocesser i europæisk statsdannelse

Retlig rationalisering var en del af statsdannelsesprocesser i det tidlige, moderne Europa og havde markante politiske og organisatoriske konsekvenser. Ledende historisk-sociologiske fremstillinger fremhæver korrekt, at militære processer har en evolutionær og ligefrem revolutionær karakter, men særlig den angelsaksiske tradition negligerer den komplekse funktionelle differentiering, som fandt sted mellem Richelieus *raison d'état* og magtdelingen knyttet til oplysningstidens retsstat (*Rechtsstaat*). Casestudier af retlige reformer i Frankrig og Preussen i oplysningstiden belyser læringsprocessers indflydelse på transitionen.

Krige og militær organisering anses som uomgængelige for analyser af statsdannelser. Den uden sammenligning mest udbredte definition på staten er da også Max Webers, der markerer militærets betydning: „Staten er det menneskelige fællesskab, som kan lykkes i at fordre monopole på legitim fysisk vold inden for et givet område“ (Weber, 1980: 822). Uden at gå ind i en mere omfattende udlægning af Webers teoridannelse kan det hævdes, at definitionen knytter sig til en instrumentel målrationalitet. Forudsætningen herfor er hos Weber, at værdier gøres subjektive, og at ikke-instrumentelle kollektive dynamikker spiller en mindre rolle. Kendere vil vide, at Weber i høj grad anså bureaukratisering og retsdannelse som affattede i forhold til instrumentelle rationaliseringsformer, mens deres legitimerende værdier derudover fortolkes som en subjektiv religiøs rationalisering. Ifølge den banebrydende retshistoriker Harold Berman (1983; 2003) underspiller Weber hermed den kollektive rationalisering af såvel religion som ret.

Allerede Émile Durkheim og den historiske sociolog *grand old man*, tyskeren Otto Hintze, som Weber hentede omfattende indsigter fra, havde blik for, at der også foregik andre typer mere politiske og retlige rationaliseringer. Hintze (1962) undersøgte blandt andet ständerforsamlingernes forskellige politiske former, hvilket nyligt har været taget op igen af Brian Downing (1992) og Thomas Ertman (1997). Nyere forskning peger imidlertid på, at der har været tale om meget mere omfattende rationaliseringsprocesser end eksempelvis Ertman peger på (Antoine, 2003: 563; Descimon og Guery, 2000; Cosandey og Descimon, 2002; Biloghi, 1998; Jouanna, 1989; Luhmann, 1980: 72-161; 1989: 65-148; 1997: 678-743). Med Carl Friedrichs (1968) klassiske konception kan man sige, at konstitutionaliseringen af demokrati ikke blot har været betinget af statsmagtens militære monopolisering, men også af magtdelingen af statsmagten samt af dens føderalisering.

Angelsaksisk historisk sociologi fra Barrington Moore over Charles Tilly til Thomas Ertman har fint demonstreret betydningen af en finansiel rationalisering af militærstaternes vækst. De har rigtigt påpeget, at en bestemt udvikling af kreditsystemer og deres kobling til elitære parlamenter eller råd har garanteret en udvikling af borgerrettigheder og af en offentlig opinion, som dannede baggrund for den britiske parlamentarisme. De har dog underdrevet de rationaliseringer, der foregik i klassiske „enevældige“ stater (Asch, 1996). Mere kritisk har man talt om en overdreven Whig-fortolkning af britisk historie, der er blevet til en skabelon for fortolkninger af statsdannelser i Europa. Selvom stereotyperne findes mere i en moderat form hos eksempelvis Perry Anderson (1974) og Michael Mann (1993), har der i de seneste årtier været interesse for at opstille et mere nuanceret billede (Johnson, 1975; Behrens, 1985; Beik, 1985; Clark, 1995; Brewer og Hellmuth, 1999; Genet, 2003).

Det stereotype fokus og moderationen er dog blevet foretaget, uden at analysestrategierne er blevet koblet sammen med det metodologiske blik for rationaliseringer og differentieringer, som Max Weber, Niklas Luhmann, Pierre Bourdieu og Michel Foucault er berømte for. Men der er også en politisk-retlig rationalisering bag denne de europæiske centralmagters vækst. I nærværende sammenhæng udgør Nederlandene og de italienske bystater vigtige eksempler på republikanske statsdannelser. Østrig-Ungarn og Spanien er interessante, men statsdannelserne i disse lande forblev uforløste med hensyn til en manglende territorial integration, der rent politisk overdøvede spørgsmålet om en politisk-retlig rationalisering. Derfor er det mest frugtbart at rette fokus på Frankrig og Preussen.

I denne artikel vil jeg således forsøge at differentiere beskrivelsen af de monopoldannelser, der skabtes med statsdannelsen. Desuden vil jeg fokusere på evolutionære læreprocesser. Selvom analysen af fransk retsdannelse spiller en stor rolle i det følgende, slutter den ikke med fransk statsdannelse, men fortsætter med en demonstration af, hvorledes retsdannelsen og læren om magtdeling i praksis blev til en lære, der blev videreudviklet i andre stater, først og fremmest Preussen (Eder, 1985). Temaet er således, hvordan rettens rationalisering påvirker magtstatens øvrige komponenter, dvs. det politiske system, forvaltningssystemet og krigens system.

Al den stund at militær konkurrence spiller en afgørende rolle senest fra og med den såkaldte hundredårskrig (1337-1453), forsøger militære konkurrenter uomgængeligt at lære af hinanden og dermed at indgå i en form for tempoforhøjet evolution. Det sker enten ved at udnytte særlige fordele asymmetrisk eller ved symmetrisk at efterligne og kopiere hinandens innovationer i alle mulige komplekse henseender, som rækker fra teknik, taktik, organisering og beskatning til propaganda og politiske retsreformer. Forudsætningen for, at krigenes konflikter og de afledte militærudviklinger også udviklede

sig evolutionært som læreprocesser, er, at der var systematiske iagttagere af, hvorledes militæret blev organiseret, og hvilke forudsætninger det krævede. Læreprocessernes mulighedsbetingelser var således eliter, der kunne kommunikere deres erfaringer. Jeg vil derfor iagttage de selvbeskrivelser, der er foretaget hos sådanne statsdannende eliter.

Materialet er omfattende og foreligger i form af betænkninger, afhandlinger, korrespondance, taler, projekter. Metodologisk anvender jeg således samme tilgang som Michel Foucault (1969) og primært Niklas Luhmann (1980; 1981; 1989; 1995; 2008; jf. Åkerstrøm, 1999). I et af sine sidste skrifter påpeger Pierre Bourdieu (2004: 30) ligeledes, at „staten er en fiktion skabt af jurister, som bidrager til at producere staten ved at producere en teori om staten, en performativ diskurs om offentlige ting“. Når statsdannelsen i Frankrig og Preussen er blevet analyseret så grundigt, skyldes det ikke mindst, at der netop i de to stater findes en enorm mængde af indgående selvbeskrivelser.

Min metodologiske tilgang består kort fortalt i at udsondre – blandt andet gennem et par casestudier af centrale retsreformatorer – hvorledes der i kommunikationen om centrale komponenter i statsdannelsen med fænomener som krig, organisering, finansiering, ret, politik opstår kommunikationskoder, der lukker sig om deres egne uddifferentierede koder. Evolutionært er der blevet dannet koder om koder. Koder kan være betaling/ikke-betaling eller ret/uret. Som et illustrativt eksempel har først Karl Marx (1867: I, kap. 23-25) og siden John Brewer (1990) og systemteoretikere som Dirk Baecker (1991) og Michael Hutter (1993) pointer om, at kreditter koster penge (renter) og således bliver anledning til en forstærket uddifferentiering af et finansieringssystem. Et andet eksempel består i, at ret tager sig ret til at have ret ved at gennemkodicere forholdene mellem ret/uret (Berman, 1983; 2003; Luhmann, 1980; 1993; Teubner, 1989). Begge dele påvirker magtkonstruktionen og magtdelingen i de europæiske stater.

Fremvæksten af staten i 1500-tallet

I Frankrig kan man sige, at statsdannelse som ret til statsdannelse blev gennemført i tre forsøg, der alle viste sig at være utilstrækkelige i praksis, og som derfor endte med den Franske Revolution. Dens årsager siges ofte at være af finansiel art, men kan lige såvel siges at bestå i manglende legitimering af statens ret til magtudøvelse. I den første fase havde ret været bundet til formularer som „retten til modstand“ og endda „retten til revolte“ (Jouanna, 1989; 1996). Dermed var der ikke blot tale om en religiøs legitimeret eller besiddelsesbaseret tilbagestående ret (Weber, 1980: 418-439), men om en på en gang materiel og procedural deliberativ ret til Kooperation, hvilket Émile Durkheim (1950: 79-141) da også er opmærksom på i sin teori om det deliberative demokratis oprindelse.

Magtdannelse forudsætter simpelthen, at der er parter at „magte“ noget med, dvs. at samarbejde med (Borch og Larsen, 2003). Disse parter kunne forstås som dele eller med-lemmer inden for en politisk-teologisk helhed, et korpus. Men der blev med reformationen også tale om, at beslutninger simpelthen skulle lægges frem til debat mellem involverede parter og i det mindste mellem de parter, der indgik i gennemførelsen af beslutningerne, nemlig organisatoriske, politiske og retlige eliter. „Retten til modstand“ var således en ret til rådgivning, til deltagelse og til bedømmelse. I domstolene blev den formuleret som retten til *remonstrances*, der sammenfatter rådgivning med indsigelse, registrering af vedtagelser og endda vetoret. Det stærkeste udtryk herfor var de såkaldte *lit de justice*, hvor hele magteliten, kongen, hans råd og ministrene samledes i den politiske højesteret, pariserparlamentet, for at repræsentere rettens enhed – og dermed qua samlingsritualet konstituere retten og statens enhed (Hanley, 1985).

Op igennem 1500-tallet var der omfattende reformforslag i forsøget på at skabe en samlet uniform retstilstand i den franske fyrstestat. Det er ikke helt korrekt, når Michel Foucault (1976: 114-119) hævder, at den franske retsstat, der byggede på en snes retsparlamerter som *cours souveraine*, blev afviklet til fordel for en militært disciplineret territorialstat. Faktisk skabtes den ene store retskode efter den anden som logistisk forudsætning for militære trop-transporter, indkvarteringer etc. (Biloghi, 1998). Pointen fremhæves også af Luhmann:

„Udgangspunktet er Bodins reformulering af suverænitetsprincippet [i 1576, GH], som indbefatter kontrollen over retten som konkurrenceløst herredømeinstrument inden for et begrænset territorium (og reelt adskiller de få år mellem Machiavelli og Bodin og fremkomsten af religionspolitiske borgerkrige således to verdener i den henseende). Retten bliver til kode for en umådelig udvidelse af politisk magt, og dette ikke så meget, fordi en central vilje kan sætte sig igennem ved hjælp af retten, men hovedsageligt derigennem, at enhver nu kan benytte retten (...) Det, der faktisk sætter sig igennem og endnu udbygges i velfærdsstaten, er en tvespaltet kodificering af magt gennem ret“ (1987: 164).

Udviklingen muliggjordes af blandt andet trykpressen og væksten i antallet af offentlige embeder, fra 7-8.000 (blot udnævnte) i Frankrig i 1515 til 46.000 (lidt mere fuldtidsansatte) i 1605 (Jouanna, 1996: 209) eller ifølge en anden beregning fra 1 per 950 indbyggere og 115 km² til 1 per 76 indbyggere og 10 km² i 1665 (Richet, 1973: 81; Harste, 2005). Ret kunne anvendes langt mere forpligtende, præcist, standardiserende og kodificerende end tidligere. Først fra slutningen af 1500-tallet spurgte man direkte til, om magtanvendelse også var retsanvendelse.

Forsøgene på at skabe en permanent og endda evig statsret, forvaltningsret, procesret etc. var omfattende, og en del af dem havde omfattende konsekvenser. Eksempelvis var Bodins 1100 sider store *Les six livres de la république* fra 1576 primært en slags retssociologisk beskrivelse af statsmagtens og den monarkiske forvaltnings muligheder. Vigtigere var det dog, at værket gennem de næste årtier fik stadig mere omfattende praktiske konsekvenser sammen med en meget lang række andre beskrivelser af rettigheder og kompetencer. Problemet var ikke, at retsstaten ikke kunne manifestere sig politisk og i propaganda, men drejede sig snarere bogstaveligt talt om at finde den *rette* form frem for en blot centrifugal.

I en retshistorisk gennemgang fra begyndelsen af 1700-tallet hævder den kongelige anklager og senere kansler Henri-François d'Aguesseau, at Code Henri II fra 1551 udgjorde et rimeligt grundlag for fælles procedurer, og en fælles procesret var tilvejebragt. Koden blev dog ikke implementeret, dels fordi kongen døde kort efter kodens vedtagelse, dels fordi religiøse borgerkrige fulgte i kølvandet på reformationen. Men principielt var retten her specialiseret i at kunne bestemme over sine egne procedurer, som for eksempel i forbindelse med ansættelse af dommere gennem eksamen. Dommernes integritet var nok religiøst forpligtet, men ikke bestemt af nogen konfession. Monoteisme var tilstrækkelig al den stund, at det blot skulle sikres, at verden udgjorde en enhed, såfremt man skulle sikre retsafgørelsens konsistens (d'Aguesseau, 1839: T. XIII, 272-339). Også hos Bodin var monoteisme det afgørende kriterium for konstruktionen af magtens suveræne enhed.

Resultatet var et postulat om forsynsret (*droit divin*), hvor det blev hævdet, at kongen er én, fordi Gud er én (Thuau, 2000: 45; Cosandey og Descimon, 2002: 83-105). Retsformen skulle formidle denne enhed ved hjælp af formularer, der mindst talt markerer mystik, men også simpel retorisk propaganda (Bonney, 1989). Forsynsrettens styrke var, at den kunne forene de stridende katolikker og protestanter i forestillingen om en forsynsretlig bestemt statsræson.

Hovedpersonerne i den efterfølgende franske retsudvikling er Louis XIII's førsteminister Armand Richelieu, Louis XIV's finansminister Jean-Baptiste Colbert og kansler Henri-François d'Aguesseau. Med Richelieu afvikles de decentrale „fundamentale rettigheder“ til fordel for „en enevælde af Guds nåde“.

Reformuleringen af retsstatens form i Frankrig

Vi må lægge mærke til, at statsræsonen (*la raison d'état*, Richelieu, 1990: 49) ikke var uretlig. Richelieus statsræson satte sig derefter igennem med datidens mest omfattende lovsamling, Code Michaud. Den var i 1629 netop færdigskrevet af kansleren Michel de Marillac, der faktisk var i strid opposi-

tion til Richelieu. Man kan således ikke hævde, at der er tale om et uretligt despoti, når det tilmed betjener sig af oppositionens lovsamling (Hildesheimer, 1985: 99-114; Cosandey og Descimon, 2002: 93-105).

Richelieus etatistiske fremhævelse af statsræsonen bestod i fremhævelsen af udenrigspolitikken retskonstituerende betydning. Udenrigspolitikken var i den franske gallikanske kirkes selvforståelse ikke længere sat af en pavenagt og udgjorde dermed et transkonfessionelt element, der på linje med forsynsretten ikke var fastholdt i retskommunikationens egne interne koder. Luhmann (1989: 133) beskriver dette som et suverænitetsparadoks, der optræder såvel eksternt som internt. Magten er altid delt og potenserer én form for magt på bekostning af en anden. Kun Gud har kunnet hævde almagt, mens den jordiske konges magt bliver absolut på bekostning af at afgive magt til omverdenens andre stater (herunder pave og kejser) og uddelegering nedadtil.

Hos Richelieu samledes forestillingerne om en religiøst forsyns- og naturretligt legitimeret stat. Vores fornuft (ræson) må legitimere staten. Statsræsonen kan forene de modstridende konfessioner. Logikken heri var absolut tvingende. For samtidig med at Richelieu med stor retorisk propagandaefekt havde belejret og overvundet en huguenottisk hær i La Rochelle, var de katolske habsburgere så meget i offensiven i Trediveårskrigen, at Frankrig risikerede omringning, hvorfor *katolske* Richelieu tilsluttede sig den svenske *protestantiske* modstand.

Fordringen på absolut magt hos kongen kunne kun gennemføres ud fra den skabelse af en central administration, som allerede Bodin havde plæderet for (Harste, 2001). Men konstruktionen af den centrale administration og dens ret til at optræde som sådan manglede. Modellen herfor kom med den franske omdefinering af de opgaver, krigsførelsens kommissærer havde. Hvor de havde stået for overvågning og kontrol med finansiering af garnisoner, troppeindkvartering og troppetransporter efter delvis spansk forbillede (Elliot, 1989: 14-21), lod Louis XIV's finanskontrollør Jean-Baptiste Colbert dem rekruttere på en ny og mere retlig og politisk legitim måde, der viste sig at sætte en stopper for den traditionelle decentrale „ret til modstand“. Oprør foregik endnu i 1690'erne, men det skyldtes misvækst og manglende evne til skattebetaling (Trenard, 1975: 12).

Colbert omdøbte kommissærerne til intendanten og rekrutterede dem samtidig fra de kongelige råds grupper af undersøgelsesdommere, „les maitres de requêtes“, som igen blev rekrutteret fra pariser-parlamentets dommerstand, altså fra juridisk uddannede retsekspertes. Der var tale om intendanten for „justits, finans og politi“, idet politi var meget bredere defineret end i dag og snarere angav offentlig orden og velstand (Colbert, 1873; Smedley-Weill, 1995).

Allerede i 1664 var betegnelsen *cours souveraines* blevet forbudt, omend forbuddet ikke blev overholdt. I 1673 ophævede Colbert og Louis XIV domstolenes (parlamenternes) ret til modstand, samtidig med at staten skabte den hidtil største retsreform. Ret og forvaltning var koopteret og forenet under en centraladministration med kongens fire råd som øverste iagttager, hvoraf Colbert og kongen præsiderede som iagttageres iagttagere. Igen var statsræsonens magt altså ikke uretlig. Men den hidtidige magtbalance mellem center og periferi og mellem en lovgivende og udøvende magt versus en dømmende og kontrollerende magt var ophævet.

Den tidlige oplysningstid kan i Frankrig regnes for at ligge i tiden mellem Colberts død i 1683 og gennemførelsen af den type magtdeling, der blev skabt med oprettelsen af permanente forvaltningsdomstole i 1738. Ideerne bag de senere store retsreformer, såsom *Code Civile* i 1804, Bayern i 1756, Preussen (*Allgemeines Landrecht*) i 1794, Østrig (*Codex Theresianus*) fra 1766 samt Nederlandene stammer fra den tid (Stein, 1999: 108-115). I modsætning til enevælden i det danske kongerige, blev den franske enevælde aldrig helt legitim. Kritikken af despotisme fortsatte. I modsætning til Danmark var Frankrig ikke blevet besat af fremmede tropper, og fordringen om en nødvendig statsræson og højt beskatningsniveau, retlige undtagelsestilstande osv. blev aldrig anerkendt politisk og retligt i nær den grad, som i den i europæisk sammenhæng langt mere gennemførte enevælde i Danmark (Stolleis, 1990: 167-196; Ertman, 1997: 305-314).

Problemet bestod som nævnt i at finde en retsform, der var uafhængig af den udøvende magt, og som samtidig kunne påberåbe sig retsprincipper, der ikke blev reduceret til de såkaldte „fundamentale“ rettigheder, om de så var royale eller adelige og bestod i overleverede privilegier. I 1715 skrev d'Aguesseau, kort før han blev kansler, en sammenfatning af sine planer om en omfattende retsreform, som han forestillede sig ville tage 10 år, men som endte med først at blive endelig gennemført i 1804 med den populære titel *Code Napoleon*. Dele af reformen blev gennemført i 1730'erne, men grundprincipperne udarbejdede d'Aguesseau i en række omfattende retshistoriske og retsfilosofiske afhandlinger i perioden 1715-1727. Han var „parlamentets ørn“, uden sammenligning datidens fremmeste og mest lærte jurist og havde ledet pariser-parlamentets *remonstrances* (Saint-Simon, 1965: T1, 326; Storez, 1996; Antoine, 1989: 334-345). Hans tilgang var rationalistisk, inspireret af Descartes, Malebranche, Spinoza og Locke, samt retsteoretisk af sin ven og betydningsfulde lærer, Jean Domat, der havde skrevet *Les lois civiles dans leur ordre naturel* (1689-94). Faktisk var han også en fremragende tænker og meget vel en langt vigtigere forløber for Jean-Jacques Rousseau end Charles Montesquieu. Han var også den egentlige grundlægger af magtdelingslæren og – nok så vigtigt – dens praktiske gennemførelse (Olivier-Martin, 1997: 504).

Ifølge d'Aguesseau er grundproblemet ikke blot at skabe en homogen og kontradiktionsfri retstilstand inden for de store retsområder (privatret, offentlig ret, arveret, familieret, procesret etc.). Han var udmærket klar over, at en stor del af arbejdet i den hertil nedsatte timandskommission bestod i møjsommeligt at homogenisere og standardisere retstilstanden inden for specifikke retsområder. Det vigtigste var imidlertid at udvikle en form, hvor retten, med Luhmanns ord, fik en selvstændig og selvreferentiel „ret til at have ret“. Ifølge d'Aguesseaus dengang berømte fremstilling *Fragmens sur l'origine et l'usage des remonstrances* fra 1718 skulle retten (*la justice*) markere sig i en tredje instans adskilt fra den decentrale og centrifugale *frie* ret til modstand på den ene side og den centrale – i bedste fald naturretligt eller forsynsretligt orienterede – lovgivende og udøvende centrale magtinstans på den anden side:

„Hvor stor kongens autoritet end er, må de love, som vedrører hele staten, ikke afhænge af viljen hos en enkelt, uden at de er eksamineret af de, som tager del i udøvelsen af dem og af de, som har beføjelsen til at opretholde den offentlige orden. De gamle parlamenter var som nationens generelle råd, hvorfra kongerne næsten altid tog og fulgte meningene, hvad angik lovgivningen. Formindskede det lovgivningens autoritet eller bekræftedes den tværtimod gennem konkurrencen mellem tilkendegivelser ('suffrages') hos de, der måtte iagttage dem?“ (d'Aguesseau, 1819 T.10: 5).

Den forsynsretlige teologisk begrundede teori om, at kongemagten udgjorde én autoritet, fordi Gud var én og repræsenteret via kongen stred mod fornuften, netop fordi vi mennesker ikke har en absolut fornuft. Eksempelvis forbyrder vi os netop mod retten, hvorfor vi må kunne ræsonnere om retsbrud med et kendskab uafhængigt af Gud. Forsynsretten erstattes altså af en fornuftskritisk begrundet *naturret* om, at alle er født lige, også konge og adel. Af pragmatiske grunde er alle imidlertid ikke tilstrækkeligt oplyste til at kunne beslutte og bedømme.

Dermed bliver opgaven at få udviklet en retsforståelse, som hverken radikalt følger de frie og eventuelt statsopløsende meningstilkendegivelser som i de gamle parlamenters excessive brug og ret til oprør, eller den tendens til ureguleret og derfor despotisk beslutningsdannelse centraladministrationen kunne følge, hvor lovgivende og udøvende magt optrådte forenet. „Man kan generelt sige om alle mennesker, at deres mest fælles karakter hverken er at lide under en fuldstændig frihed eller en fuldstændig underdanighed. Men hvori består denne midte, som er så nødvendig og alligevel så vanskelig at finde?“ (D'Aguesseau: 1819 T.10: 25).

Spørgsmålene var så radikale, at d'Aguesseau blev sendt i eksil. Faktisk

udviklede d'Aguesseau nemlig to skred. For det første fra forsynsret til naturet, men for det andet også mere radikalt fra en dogmatisk forståelse af en viljesdannelse, der i kongens råd og parlamenterne hidtil også havde krævet pragmatisk tilslutning, til en principielt ræsonnerende og derigennem universaliserende viljesdannelse. Men som kansler kunne han ikke afskediges, og han blev taget ind igen i 1727. I mellemtiden havde han udviklet en omfattende rationalistisk filosofi om forholdene mellem fornuft, ret og moral (d'Aguesseau, 1819 T. 15: 164-272; 2005 T. 14; Storez, 1996). En ting er altså møjsommeligt at skabe en retlig uniformering, noget andet at skabe en generel retskonstituering ud fra en naturet, altså ud fra en refleksion af rettens ræsonnementsform.

Magtdelingen i Frankrig

Vi ser således en formulering af magt i statsdannelsen, som spalter beslutningsdannelsen i en række komponenter. Konsekvensen var omfattende: Parlamenterne blev specialiseret som domstole og fik således paradoksalt nok agt og magt, fordi de på en gang blev retliggjort og samtidig blev afpolitiseret. Dermed skabtes der imidlertid en mulighed for en streng forvaltningsretlig bedømmelse af den udøvende magt, som følgelig fra 1738 fik tilordnet et permanent sæt af ankekommissioner, hvorfor ret og administration blev adskilte (Phytillis, 1978). Den anden konsekvens var, at den politiske deliberation, der så at sige herskede i forgården til pariser-parlamentet (og de 18 andre provinsparlamerter), blev frisat (Bluche, 1961). Afgørelser var fra da af tvungne til at være begrundede i et offentligt ræsonnement, og det ræsonnement fik en offentlig klangbund, der kunne tage ved lære af de retlige procedurer for argumentation og dialogisk begrundelse.

Jürgen Habermas har ikke taget denne domstolsmodel op som baggrund for sin teori om den politiske offentligheds selvstændiggørelse (Habermas, 1962), men den viser unægtelig, at oplysningstiden rummer mere gehalt for Habermas' teoridannelse, end han selv er klar over.

Monopoliseringen af militært organiseret og orienteret magt viste sig således at føre til en magtdeling i Frankrig, da en omfattende militær magt ikke kunne organiseres, hvis der bestandigt optrådte oprør mod militærmagtens organisering, herunder dens beskatnings- og forsyningskrav. Magtdelingen indgik således i en professionaliseret differentiering og rationalisering af statsræsonen. Man har med rette i stadig højere grad betvivlet, hvorvidt den franske revolution brød med denne rationalisering og dens differentieringer, eller om den ikke snarere accelererede professionaliseringen af de reformer af militær, strategi, offentlighed, administration, retsdannelse, uddannelse, forskning og selvfølgelig parlamentarisk koalitionsdannelse, som var begyndt efter 1715 (Woloch, 1994: 297-379; Richet, 1973; Furet, 1989). Pointeringen

af enevældens moderne standardiserende og homogeniserende „revolution af administration“ har været velkendt siden Alexis Tocquevilles klassiske studie heraf i *L'ancien régime et la révolution* fra 1856 frem til Foucaults analyser (Foucault, 1975; 1976; 1997; 2004).

Men rationaliseringens semantik og omkodificering af magt som muligheden for at magte og kunne (*pouvoir*) ligger også bag den opdeling i selvstændige funktionsområder med egne lovmæssigheder, der i hele sin omfattende differentiering angik hele samfundsbeskrivelsen, og som allerede Charles Montesquieu beskrev så fremragende i 1748 i sit hovedværk *L'esprit des loix*. Dette er tydeligt, hvis vi ser på magtdelingen som evolutionær læreproces, nemlig hvis vi iagttager de videre konsekvenser for europæisk statsdannelse. Ser vi på den professionelt rationaliserede og differentierede læreproces, er den mest konsekvensrige udvikling utvivlsomt den, vi finder i Preussen efter 1713 under Frederik Wilhelm I (1713-1740) og Frederik den Store (1740-1786).

Fra statsræson til retsstat:

Magtkonstruktion og magtdeling i Preussen

Ligesom i Frankrigs tilfælde findes der usædvanligt mange og endda endnu mere dramatiske mytologier om preussisk statsdannelse. Den preussiske oplysningstid har fået skyld for at rumme alt fra fornuftens gang her på jorden til forgården til et jordisk Helvede. Generelt har man talt meget om en tysk *Sonderweg* i statsdannelsen, som om ikke alle statsdannelser – ikke mindst i en nationalistisk historisk optik – kunne fortælle noget særligt om sig selv. I samtiden var Preussen imidlertid et mønstereksempel på „oplyst enevælde“ og ansås af de toneangivende eksperter og eliter for at være et eksempel til efterfølgelse (Mandrou, 1977). Alene af den grund er Preussen interessant for analysen af statsdannelse som læreproces.

Det gennemplyndrede Brandenburg var tvunget til at indgå i en radikal læreproces og militær udvikling fra midten af 1600-tallet. Statsræson var, som Richelieu havde påpeget, en nødvendighed. Høj beskatning blev accepteret og legitimeret som en uundgåelig nødvendighed og som et spørgsmål om liv og død, og det ikke blot for kongehuset og staten, men også for landet og befolkningen. Sammenlignet med Frankrig var behovet for retlig sikring mod den „ret til modstand“ mod uretfærdig beskatning derfor mindre, men indkoblingen af stadig flere Länder fordrede kompromisser, som fik en retstatslig form.

Går man de preussiske reformer igennem, viser det sig, at de langt fra blot drejer sig om reformer i skatteforvaltning og militær organisation. Den type reformer spillede en stor og afgørende rolle i store forvaltningsreformer udformet i 1722, og det er formodentlig dem, Weber primært har haft

i tankerne med sin bureaukratiteori. Otto Hintzes analyser af Preussen er velegnede til at fastholde overblikket. I tiden efter Anden Verdenskrig har en række eksilhistorikere leveret gode overblik (jf. Rosenberg, 1958; Terveen, 1954; Mertineit, 1958), og blandt disse vil jeg specielt fremhæve Reinhold Dorwärts (1953; 1971) analyser. Den bedste analyse af paralleludviklingerne i Frankrig og Preussen er givetvis Behrens (1985), der sammenligner de enkelte delsystemer og de reformer, der foregik i dem. Her er det specielt retsreformerens betydning i reformeringerne af statsdannelsen, der har interesse.

Tidligere diskuterede man ofte, om preussiske reformer foregik *von oben* og franske *von unten*, som om der hermed blev markeret et skel mellem despoti og demokrati. Modstillingen er falsk. I begge tilfælde var der tale om en topstyret reformerende embedsadel, der forsøgte på at udvikle samfundets civile dynamikker merkantilistisk, fysiokratisk og kameralistisk. Det er således sigende, at d'Aguesseau prægede begrebet om „medborgere“ (*concitoyens*), et begreb, der også blev taget i brug af Frederik den Store og senere af Kant som *Mitbürger* for derefter at vandre til Sverige og siden Danmark. Staten og dens reformer blev udviklet med borgerne i sigte, og man kan utvivlsomt diskutere om den urbane adels aktiviteter forsøgte at opretholde sin etatsræson, eller om den blev udviklet som en statsræson, hvor „fyrsten er i statens tjeneste“ og tager sine beslutninger ved at forestille sig, hvad „den armeste af undersåtterne ville kunne sige dertil“, som den bemærkelsesværdige preussiske kong Frederik den Store sagde meget parallelt til d'Aguesseaus retsfilosofiske formuleringer (Frédéric, 1788 T. 11: 53, jf. 57).

Oplysningstiden åbnede statens organisation fra, at beslutninger blev truffet i en arkan gehejmerådsbaseret lukket interessesammenhæng, til at de blev truffet med sigte på en åben offentlig bedømmelse (Stolleis, 1990). Statens etater var ikke mere en lille højadelig klike, men et stort antal borgere, hvoraf et mindretal var blevet nobiliserede i kraft af deres embeder.

Den omfattende preussiske forvaltningsreform fra 1722 hang sammen med et stort antal andre reformer, blandt andet et omfattende og komplekst eksperiment med velfærdsstatslige reformer i det sønderknuste Østpreussen. Eksperimenter, der skulle vise sig at få succes, og som derfor blev model for en slags wohlfahrtsstatslig keynesianisme, der blev gentaget i de øvrige preussiske stater op igennem 1700-tallet. Selve forvaltningen var nu ikke så bureaukratisk omfattende, som den let gøres til, og formodentlig endda mindre end i England (Johnson, 1975; Brewer, 1990). Dens ressortdeling var tilknyttet opdelingen i forvaltningen af de enkelte Länder. På de præmisser og med Frederik Wilhelm I's interesse for opbygningen af en stærk militærstat, der faktisk ikke kom i krig under hans ledelse, førte retsudviklingen ikke til nogen selvstændig kodificering.

Med Frederik den Store fik retsreformer derimod en helt anden og prin-

ciptelt anti-machiavellistisk drejning. I 1738 havde den belæste Frederik den Store skrevet afhandlingen *Anti-machiavel* (Frédéric, 1788 T. 6: 1-126), og tre dage efter at han blev konge, afskaffede han tortur – et helt usædvanligt skridt. Fra 1748 til 1756 herskede fredelige tilstande uden krig, og der blev oprettet et justitsministerium med en justitsminister, altså et svar på den gængse betegnelse hvor kansleren og kancelliet havde stået for justits. Samtidig oprettedes professorater i jura og den meget aktive Samuel von Cocceji blev justitsminister. Ligesom i Frankrig forceredes den judicielle behandling af sager, der ofte blev syltet i årtier for ikke at sige generationer. En vigtig del af justitsreformerne var faktisk at få skabt og accelereret afgørelser. Cocceji tog selv ud og afgjorde verserende sager, mens d'Aguesseau havde sendt kommissioner ud, som kontrollerede tempoet i verserende sagsbehandling.

Alligevel blev der ikke hermed skabt nogen større justitsreform. Den vigtigste grund til udsættelse var givetvis, som i Frankrig, at heterogeniteten mellem Länder var større end antaget. Frederik skrev selv en kompetent og koncentreret, men bredt anlagt europæisk retshistorie, *Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois* (Frédéric, 1788 T 12: 89-122), som en slags svar på Montesquieus hovedværk. Men Syvårskrigen 1756-1763 krævede al opmærksomhed, så projekterne blev først taget op igen i 1770'erne. I mellemtiden havde såvel Bayern som Østrig gennemført de store homogeniserende retsreformer – om end mindre ambitiøst.

I både England, Frankrig og Preussen var en af de mest kompromitterende faktorer i retsudviklingen, at lokale potentater havde en slags privilegeret ret til at håndtere retlige afgørelser og sidde i domstole. Rettighederne blev beskrevet som „fundamentale“ og var altså konstitutive på linje med forsynsret og naturret. Politisk var det da også nødvendigt at skabe kompromisser med de magthavere, der faktisk skulle magte at få afgørelser gennemført. Man skal huske, at afstande var langt større forhindringer dengang end nu. Specielt blandt det, der dengang kaldtes „de preussiske stater“, altså omtrent ti traditionelt adskilte *Länder*, var koblingen til Brandenburg ofte skabt som et kompromis, hvor lokale fyrster og markgrever eller hertuger fik centrale militære eller politiske poster. Lokale eliter blev derfor koopteret i retsudøvelsen som dommere i de såkaldte *Regierungen*, der langt op i 1800-tallet endnu blev domineret af adelige. Problemet var så at få sikret juridiske kundskaber, få skabt eksaminationer, få standardiseret lovgrundlaget og få det implementeret i forhold til lokale sædvaner.

Grundformen for løsningen blev tilvejebragt med den Almene preussiske Landret, der var et omfattende projekt iværksat af Frederik i 1780 og gennemført af Svarez og Karmer (Hintze, 1962[1920]; Koselleck, 1975). Løsningen lå i at udvikle et subsidiaritetsprincip om, at lokale retstraditioner var gældende ret, indtil tværgående almene retskoder var formuleret, idet

de lokale retstraditioner kunne opretholdes i det omfang, de havde en retlig kodificering. Hermed skabtes en proces, hvis virkning holdt helt indtil slutningen af 1800-tallet, idet spørgsmålet jo var, hvilken kompetence der skulle afgøre, om den lokale kompetence var tilstrækkelig. Med uddannelsen af jurister, opbygningen af et omfattende justitsministerium, lovbøger osv. blev kravene, at positivt fastsatte retskoder var uomgængelige. Kompromisset, som havde ligget i Den Almene Landret og specielt i den anden modererede udgave fra 1794, blev således langsomt sat ud af kraft til fordel for de almene homogeniserende principper. Dertil rummede den Almene Landret også en række almene konstitutionelle principper, og i 1797 kunne Immanuel Kant (1977) fremsætte den første helt igennem moderne retsteori med værket *Die Metaphysik der Sitten*. Først da var den retsform, der skulle erstatte „retten til modstand“, blevet klarlagt (Maus, 1992).

Konklusion: magtdelingens statsræsonnementer

Begyndelsen til den omsiggribende retlige konstitutionaliseringsproces, dens subsidiaritetsprincip og udviklingen af en selvreferentiel form blev skabt med retspositiveringen i 1700-tallet og udgør et afgørende element i den magtdeling og *checks-and-balances*, som opstod imellem de typer institutioner og funktionelt differentierede kommunikationssystemer, der udviklede og omkodede sig i løbet af 1700-tallet. Statens monopol på fysisk vold blev i den periode også departmentaliseret og underlagt blot ét ud af en række ministerier. I tiden fra midten af 1700-tallet til 1792 var Preussen den stat, man forsøgte at efterligne i europæisk statsdannelse med hensyn til militær, forvaltning, ret og uddannelse. På andre punkter var det England (kreditsystemer, landbrugsreformer og landbrugsudvikling). I 1780'erne begyndte Frankrig (og Østrig-Ungarn) at indhente reformerne så aktivt, at Frankrig med revolutionstidens accelererede reformer og Napoleons erobringer direkte påførte en række andre stater en reformtvang udefra, men også fremtvang reformer indefra (Laven og Riall, 2000). Meget sigende begyndte Preussen (igen) en ekstremt forstærket acceleration af reformer straks efter nederlaget ved Jena i efteråret 1806 – for eksempel i form af en bureaukratisk individualiseret ressortopdeling og von Humboldts (2006) reformer af universiteternes organisering og opdelingen i moderne og klassiske fag i gymnasiet.

Når England sjældent nævnes i disse sammenhænge, betyder det ikke, at der ikke skete omfattende bureaukratiseringer og retsudviklinger i England (Brewer, 1990; Henshall, 1996). Inspireret af Michael Stolleis grunder forskellen til Frankrig og de tyske stater sandsynligvis i, at læreprocesserne og den uophørlige efterligning af *best practice* eller gennemrationaliserede reformer her i så høj grad var knyttet til en skriftlig bearbejdning i selvbeskrivelse:

altså de såkaldte *Memoires*, *Denkschriften* eller betænkninger for ikke at sige hele strømme af videnskabelige bearbejdnings, som blev en del af magtens kommunikation med sig selv om, hvordan den kunne magte sig selv. Man kan med Foucault (2004: 263) sige, at magten udvikler ræsonnementer og kommunikerer med sig selv og om sig selv, og den har udviklet teorier til at gøre det. I Luhmanns formulering lyder det således:

„Teorierne, som det politiske system opstiller om sig selv og anvender til sin egen orientering, er motiveret gennem de strukturproblemer, som dukker op gennem samfundsevolutionen og ægger til refleksion. De har derfor deres egen historicitet. De er en del af det objekt, som vi iagttager“ (Luhmann, 1987: 163)

Om det er Bodins, Richelieus, Montesquieus, d'Aguesseaus, Frederik den Stores, Kants eller von Humboldts teorier, så er de både subjekt og objekt for kommunikationen om magt. De udgør det, magten kan og vil kunne med sin egen magt. Det selvreferentielle ræsonnement er tilmed klart formuleret i magtkommunikationen selv.

Resultatet af den foreliggende undersøgelse er, at det grundlæggende skisma ikke har ligget i en modstilling mellem en „ret til modstand“, der hævder ret på den side, og en „statsræson“, som udgør en undtagelsestilstand (*state of exception*) (Agamben, 2005), der med urette hævder en retstilstand på den anden side. Med de efterhånden klassiske formuleringer kan vi derimod skelne mellem tre statstyper: *raison d'état*, *state of exception* og *Rechtsstaat*. Pointen består i at iagttage, hvorledes retten konstrueres som et retssystem, der selv hævder at have ret til ret. Ret hævder derfor ikke moral, retfærdighed eller politisk sikkerhed, men koder blot ret i en kommunikation om ret.

Den type retsform kunne først gennemføres i en konstruktion af en magtdelt retsstat, som således svarer til den form, hvormed kommunikationen i moderne samfund er differentieret (Luhmann, 1969; 1982; 1993; Habermas, 1992). Dermed kan man sige, at undtagelsestilstanden formuleres som en ret til uret. Mens retsstaten bygger på en ret til ret baseret på en magtdeling, hvor lovgivningsmagten, med Kants formulering, ikke „usurperer“ hverken retsudøvelsen eller bedømmelsen af ret. Oplysningstidens positivering af ret udgør derfor ikke blot en retlig betingelse, men også en mulighedsbetingelse for en politisk konstitutionalisering af demokrati og af en begrænsning af forvaltningsmagt. Statsræson udgør i modsætning hertil en magtstatslig form, hvor *forvaltningen* hævder en ret ved at være formuleret som ret, og hvor vi altså har en forvaltningsretligt formet forvaltning som *a priori* hævder at have ret, hvorfor retsprøvelsen usurperes.

Tilsyneladende bør vi placere magtdelingen og dens retsstatslige metoder

stærkere, når vi professionelt skal gennemarbejde magtstatens muligheder. Det gælder netop også den militære magtstat. Den fysiske magtudfoldelse har rigtignok været dominerende i statsdannelsen, men det betyder for det første ikke, at det også er den fysiske del af magtudøvelsen, der også fremover bør dominere. Dette ville være en normativ fejlslutning. For det andet og mere konstruktivt vil dominansforholdet kun kunne magtes og magte sig selv, hvis det formuleres og udøves retligt, samtidig med at retten fastholdes på rettens egne præmisser. Dermed er retfærdighed ikke sikret, men retsstaten er en betingelse for, at politisk og demokratisk diskussion af retten, retsændringer og forvaltningsreformer muliggøres og får legitimitet.

Litteratur

- Agamben, Giorgio (2005). *State of Exception*, Chicago: The University of Chicago Press.
- d'Aguesseau, Henri-François (1819-1839[1693-1751]). *Oeuvres complètes du chancelier d'Aguesseau, T. 1-16*, Paris: Fantin.
- d'Aguesseau, Henri-François (2005[1722]). *Méditations métaphysiques*, Paris: Fayard.
- Anderson, Perry (1974). *Lineages of the Absolutist State*, London: Verso.
- Antoine, Michel (1989). *Louis XV*, Paris: Fayard.
- Antoine, Michel (2003). *Le cœur de l'État*, Paris: Fayard.
- Asch, Ronald (Hrsg.) (1996). *Der Absolutismus – ein Mythos?*, Köln: Böhlau.
- Baecker, Dirk (1991). *Womit Banken Handeln*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Behrens, C.B.A. (1985). *Society, Government and Enlightenment*, London: Thames & Hudson.
- Beik, William (1985). *Absolutism and Society in Seventeenth-century France*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berman, Harold (1983). *Law and Revolution*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Berman, Harold (2003). *Law and Revolution II*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Biloghi, Dominique (1998). *Logistique et l'ancien régime*, Montpellier: CNRS.
- Bluche, François (1986[1961]). *Les magistrats du parlement de Paris au XVIIIe siècle*, Paris: Economica.
- Bodin, Jean (1961[1583/1576]). *Les six livres de la république*, Aalen: Scientia.
- Bonney, Richard (1989). *L'absolutisme, (Que-sais-je)*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Borch, Christian og Lars Thorup Larsen (red.) (2003). *Perspektiv, magt og styring. Luhmann og Foucault*, København: Hans Reitzel.
- Bourdieu, Pierre (2004). „From the King's House to the Reason of State“, *Constellations*, Vol. 11, No. 1, pp. 16-36.
- Brewer, John (1990). *The Sinews of Power*, Princeton: Princeton University Press.
- Brewer, John and Eckhardt Hellmuth (eds.) (1999). *Rethinking Leviathan. The British and German States of the 18th Century*, New York: Oxford University Press.
- Clark, Samuel (1995). *State and Status*, Bristol: University of Wales Press.
- Colbert, Jean-Baptiste (1873[1654-1683]), *Lettres et instructions T. 1-7*, Paris: Imprimerie impériale.

- Cosandey, Fanny and Robert Descimon (2002). *L'absolutisme en France*, Paris: Seuil.
- Descimon, Robert and Alain Guery (2000). *La Longue Durée de l'État*, Paris: Seuil.
- Dorwart, Reinhold August (1953). *The Administrative Reforms of Fredrick William I of Prussia*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Dorwart, Reinhold August (1971). *The Early Prussian Welfare State before 1740*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Downing, Brian (1992). *The Military Revolution and Political Change*, Princeton: Princeton University Press.
- Durkheim, Emile (1950). *Leçons de sociologie*, Paris: Puf.
- Eder, Klaus (1985). *Geschichte als Lernprozeß?*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Elliot, J.H. (1989). *Spain and its World 1500-1700*, New Haven: Yale University Press.
- Ertman, Thomas (1997). *Birth of the Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel (1969). *L'archéologie du savoir*, Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1975). *Surveiller et punir*, Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1976). *La volonté du savoir*, Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1997). *Il faut défendre la société*, Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (2004). *Sécurité, territoire, population*, Paris: Gallimard.
- Frédéric le Grand (1788). *Œuvres posthumes de Frédéric le Grand T 1-12*, Berlin.
- Friedrich, Carl J. (1968[1937, 1941, 1946, 1950]). *Constitutional Government and Democracy*, London: Blaisdell.
- Furet, François (1989). *La révolution française*, Paris: Pluriel
- Genet, Jean-Philippe (2003). *La genèse de l'État moderne*, Paris: Puf.
- Habermas, Jürgen (1962). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Berlin: Luchterhand.
- Habermas, Jürgen (1992). *Faktizität und Geltung*, Frankfurt: Suhrkamp
- Hanley, Sarah (1985). „Legend, Ritual, and Discourse in the *Lit de Justice*, 1527-1641“, in Sean Willentz (ed.), *Rites of Power*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Harste, Gorm (2001). „Jean Bodin om suverænitet, stat og centraladministration“, *Distinktion*, Vol. 2, pp. 35-52.
- Harste, Gorm (2005). „Den europæiske stats dannelse“, *Politica*, 37. årgang, nr. 1, pp. 21-43.
- Henshall, Nicholas (1996). „Early Modern Absolutism 1550-1700“, in Ronald Asch (ed.), *Der Absolutismus – ein Mythos?*, Köln: Böhlau.
- Hintze, Otto (1962). *Gesammelte Abhandlungen I-III*, Göttingen: Vandhoeck & Ruprecht.
- Hintze, Otto (1962[1920]). „Preussens Entwicklung zum Rechtsstaat“, *Regierung und Verwaltung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hildesheimer, Françoise (1985). *Richelieu. Une certaine idée de l'État*, Paris: Publisud.
- Humboldt, Wilhelm von (2006[1797]). *Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen*, Stuttgart: Reclam.
- Hutter, Michael (1993). „The Emergence of Bank Notes in 17th Century England“, *Sociologia Internationalis*, Vol. 31, pp. 24-39.
- Johnson, Hubert (1975). *Fredrick the Great and his Officials*, New Haven: Yale University Press.
- Jouanna, Arlette (1989). *Le devoir de la révolte*, Paris: Fayard.
- Jouanna, Arlette (1996). *La France du XVIe siècle, 1483-1598*, Paris: Puf.
- Kant, Immanuel (1977[1798]). *Die Metaphysik der Sitten*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Koselleck, Reinhart (1975). *Preußen zwischen Reform und Revolution*, Stuttgart: Klett-Cotta.

- Laven, David and Lucy Riall (eds.) (2000). *Napoleon's Legacy*, Oxford: Berg.
- Luhmann, Niklas (1969). *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1980). *Rechtssoziologie*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1980, 1981, 1989, 1995). *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 1-4*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1982). *The Differentiation of Society*, New York: Columbia University Press.
- Luhmann, Niklas (1987). *Soziologische Aufklärung Band 4*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1993). *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1997). *Die Gesellschaft der Gesellschaft 1-2*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2000). *Die Politik der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2008). *Die Moral der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Mandrou, Robert (1977). *L'Europe 'absolutiste'*, Paris: Fayard.
- Mann, Michael (1993). *The Sources of Power Vol. II*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, Karl (1867). *Das Kapital Band 1, MEW 23*, Berlin: Dietz.
- Maus, Ingeborg (1992). *Zur Aufklärung der Demokratietheorie*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Montesquieu, Charles (1749[1748]). *L'esprit des loix*, Amsterdam: Chatelain.
- Mertineit, Werner (1958). *Der Fridericianische Verwaltung in Ostpreussen*, Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Olivier-Martin, François (1997[1949-50]). *L'absolutisme français & les parlements contre l'absolutisme traditionnel au XVIIIe siècle*, Paris: LGDJ.
- Phytillis, Jacques (1978). *Justice administrative et justice déléguée au XVIIIe siècle*, Paris: Puf.
- Richelieu, Armand (1990[1638]). *Testament politique*, Paris: Édition complexe.
- Richet, Denis (1973). *La France Moderne: L'esprit des institutions*, Paris: Flammarion.
- Rosenberg, Hans (1958). *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660-1815*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Saint-Simon (1965[1743]). *Mémoires T. 1*, Paris: Bonnot.
- Smedley-Weill, Anette (1995). *Les intendants de Louis XIV*, Paris: Fayard.
- Stein, Peter (1999). *Roman Law in European History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stolleis, Michael (1990). *Staat und Staatsräson*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Storez, Isabelle (1996). *Le chancelier Henri-François d'Aguesseau*, Paris: Publisud.
- Terveen, Fritz (1954). *Gesamtstaat und Retablisement*, Göttingen: Musterschmidt.
- Teubner, Günther (1989). *Recht als autopoietisches System*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Thuau, Etienne (2000). *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Paris: Albin Michel.
- Tocqueville, Alexis (1988[1856]). *L'ancien régime et la révolution*, Paris: Gallimard.
- Trenard, Louis (1975). „Introduction générale“, dans *Les memoires des intendants*, Paris: Bibliothèque nationale.
- Weber, Max (1980[1922]). *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen: Mohr.
- Woloch, Isser (1994). *The New Regime*, New York: Norton.
- Åkerström Andersen, Niels (1999). *Diskursive analysestrategier*, København: Samfundslitteratur.